

NUĞBE/NAĞBETÜ'R-RAŞŞÂF MİN HUTBETİ'L-KEŞŞÂF

Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kub b. Muhammed el-Feyruzâbâdî (729/1329-817/1415), Dâru's-Sekâfeti'l-Arabiyye, Yemen 1421/2001, 261 sh, (Yüksek lisans tezi, Aden Ü, Yemen 1420/2000, Thk. Ömer Alevî b. Şihâb)*

Fethi Ahmet POLAT**

Feyruzâbâdî, 729/1329 yılında İrân'da, Şîrâz'a bağlı Kâzerûn kasabasında doğdu. Babası meşhur bir dil ve edebiyat âlimi idi. İlk tahsilini Kâzerûn'da babasının yanında yapan Feyruzâbâdî yedi yaşında iken Kuran'ı ezberledi. Sekiz yaşında ailesiyle Şîrâz'a göç eden Feyruzâbâdî burada babasından ve Kıvâmüddîn Abdullah b. Mahmud gibi âlimlerden dil ve edebiyat dersleri aldı. Ebû Abdillâh Muhammed b. Yusuf el-Ensârî'den *Buhârî* ve *Tirmizî* okudu. 745'te Vâsıt'a giderek Şihâbüddîn Ahmed b. Ali ed-Dîvânî'den kıraat dersi aldı. Aynı yıl Bağdat'ta Sirâcüddîn Ömer b. Ali el-Kazvîni'den Radiyyüddîn es-Sagâni'nin *Meşâriku'l-Envâr*'ını okudu. Bağdat Nizamiye Medresesi'nde Abdullah b. Bektâş'ın yardımcısı olarak çalıştı. 755 yılında Şam'a geçti. Daha sonra Kudüs'e giden Feyruzâbâdî, orada 10 yıl ikamet etti. Kudüs'te bir taraftan Alâî gibi âlimlerin derslerine devam ederken bir yandan da çeşitli medreselerde dersler verdi. Kahire'ye giderek İbn Akîl, Cemâlüddîn el-İsnevî ve İbn Hişâm gibi âlimlerle tanıştı. İbn Cemâa'dan dersler aldı. İbn Üveys'in daveti üzerine 794 yılında tekrar Bağdat'a giden Feyruzâbâdî daha sonra İrân ve Hindistan'a geçti. 795 yılında buradan Yemen'e geçti. Yemen'in, kendisi de büyük bir âlim olan ve Feyruzâbâdî'nin risalede kendisinden 'üstadım' diyerek bahsettiği, merhameti ve ilim adamlarını himayesi ile meşhur yöneticisi el-Melik el-Eşref er-Resûlî İsmail b. Abbas'ın iltifatlarına mazhar oldu. Melik onu, Aden valisine verdiği emirle 4000 dirhemlik bir hediye ile karşıladı. Başşehir Zebîd'e davet edilen Feyruzâbâdî, 797 yılında Kâdî'l-Kudât olarak tayin edildi. Emir, kendi kızını nikâhlayacak kadar büyük bir sevgi ile Feyruzâbâdî'ye bağlandı. Melik, her münasebetle onu ihya etmiş, ödüllendirmişti. Yazdığı kitapları törenlerle kabul edip mükâfat olarak Feyruzâbâdî'ye büyük meblağlar takdim etmişti. Öyle ki Feyruzâbâdî hacca gitmek için izin istediğinde bu, Emir için büyük bir hüzün sebebi oldu. Onun bir daha Yemen'e dönmeyeceğini düşünen emir, gitmesini hiç istemiyordu. Nihayet 802 senesinde bu izni alan Feyruzâbâdî, Mekke'de Safa tepesinde hem ikamet edeceği hem de dersler vereceği evini satın aldı. Müellif, burada ve daha sonra Medine'de açtığı evlerde ilim halkaları oluşturdu. Ertesi yıl Yemen'e dönen Feyruzâbâdî ile

* Ömer Alevî b. Şihâb ile Muhammed Reşid Rayyân'ın tez çalışmalarını Ürdün'den temin ederek gönderen gayretli talebem Ayşe Uzun'a teşekkürlerimi sunuyorum.

** Selçuk Ü İlahiyat Fakültesi Tefsir Ana Bilim Dalı öğretim üyesi. e-mail: ahmetfethi@yahoo.com

Emir'in bir kere daha görüşmesi maalesef mümkün olamadı. Emir ölmüş, yerine de oğlu en-Nâsır Ahmed geçmişti. Bu dönemde tekrar kadılık makamına oturan Feyruzâbâdî, ölene kadar görevini sürdürse de (toplamda 20 yıl), devletin yıkılmasına da sebep olan bu yeteneksiz ve basiretsiz melikten hak ettiği ilgiyi görememiştir. 19 Şevval 817 tarihinde Zebîd'de vefat eden büyük âlim, Cebertiyye tarikatının kurucusu Şeyh İsmail b. İbrahim el-Cebertî'nin türbesine defnedilmiştir. 90 yıl yaşayan Feyruzâbâdî, rivayetlere göre, bu yaşında bile hiçbir hassesini kaybetmiş değildi.

Özellikle dil sahasında yetkin bir âlim olan Feyruzâbâdî'nin, mevzû rivayetleri kullanması sebebiyle eleştirildiği olmuştur. Esasen hadisçilerle ters düştüğü başka konular da mevcuttur. Zehebî gibi önemli hadis âlimlerinin varlığını reddettiği Raten el-Hindî'nin gerçek bir şahıs olduğunu söylemiş, onun yaşadığı köyü ziyaret ettiğini, ahfâdını gördüğünü nakletmiştir. Şerh'te Sîbeveyh hakkında övgü dolu sözler söylemesi ve şeyhlerinden birinden duyduğuna göre, Sîbeveyh'in kabri başında Allah'tan nahiv ilmini kendine nasip etmesi için dua eden birinin bu duasının kabul olunacağını duyduğunu söylemesi (s. 159), rivayetler konusunda kimi zaman hassas davranmadığına işarettir. Hacimli bir Buharî şerhi kaleme almış olan müellifin, Muhyiddin İbn Arabî'nin görüşlerine sıkça başvurarak açıklamalar yapması da eleştiri konusu olmuştur. el-Askalânî, Feyruzâbâdî'nin İbn Arabî'ye karşı olduğunu, yazdıklarıyla aslında müdârâtta bulunduğunu ifade eder. Gerçek şu ki o dönemde Feyruzâbâdî İbn Arabî'yi fukahaya karşı savunmuştur. Yaşadığı sırada maruf olan bazı şeyhlerden el almış, tasavvufi bir üslubu hemen bütün eserlerine yansıtmıştır. Sözlüklerine almış olduğu ihlâs, tevekkül gibi kavramları da bu çerçevede açıkladığı bilinmektedir.

Müellifin tefsir sahasındaki meşhur eserleri Besâiru Zevî't-Temyîz li Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz, Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsiri İbn Abbâs, Teysîru Fâtihati'l-İyâb/İhâb bi Tefsiri Fâtihati'l-Kitâb ve Nuğbe/Nağbetü'r-Raşşâf min Hutbeti'l-Keşşâf'tır.

Eseri neşreden Dâru's-Sekâfe'nin, kitabın girişinde kaliteli tezlerin basımı konusunda göstermiş olduğu hassasiyet ve teşvik sebebiyle Aden Üniversitesi'ne teşekkür etmesi, tezlerinin basımı konusunda sıkıntı yaşayan ilim adamlarına sıkça rastlanan ülkemiz için doğrusu oldukça manidar bir bilgidir.

Müellif bu eseri H. 768 tarihinde, Zebîd'in nahiyelerinden birinde, Sultan İsmail b. el-Abbas er-Resûlî'nin avlağı olan Ser Yâkûs'ta iken kaleme almıştır. Aslında bu ilk eser, Feyruzâbâdî'ye sorulan bir soruya cevap olarak yazılmıştır. Ona, 'nezele' ve 'enzele' arasında bir fark olup olmadığı, asıl nüshada 'haleka' yazan Zemahşerî'nin, tepki çekmemek için daha sonra bu ifadeyi 'enzele' şeklinde dönüştürüp dönüştürmediği sorulmuş, o da cevaben Kutbetü'l-Haşşâf li Halli Hutbeti'l-Keşşâf (Keşşâf Mukaddimesini Çözmek İçin Can Atanlara Bir Yol Rehberi/Şimâl Yıldızı) adındaki bu birkaç varaklık cevabî risaleyi kaleme almıştır.¹

¹ İbn Hallikân'ın anlattığına bakılırsa Zemahşerî, *Keşşâf*'ı yazarken ilk olarak "الحمد لله الذي خلق القرآن" diyerek mukaddimeye başlamıştı; ancak kendisini ikaz ettiler ve bu şekilde yazması halinde tefsirini kimse-nin okumayacağını söylediler. O da bunun üzerine mukaddimeyi "الحمد لله الذي جعل القرآن" şeklinde değiştirdi. Zaten "جعل" lafzı Mu'tezile'ye göre "yarattı" anlamına gelmekteydi. Sonraki nüshalarda yer

Melik el-Eşref'in işaretiyle bu eseri yazan Feyruzâbâdî, muhakkikin tahminine göre, daha sonra bir de Hunâdiru'l-Ağrâd ve Ahdâku'l-Ehdâf (Maksatların Gözbebekleri, Hedeflerin İlgi Odakları) adlı küçük bir risale kaleme alarak mukaddime hakkında ilave açıklamalar yapmış olmalıdır. En nihayet insanlar arasında elden ele dolaşan bu varaklar zamanla ortadan kaybolunca, Feyruzâbâdî bu cevapları yeniden düzenlemiş ve 768 yılında mukaddimenin kalan kısmıyla birlikte, tanıtımını yaptığımız, Nuğbetü'r-Raşşâf min Hutbeti'l-Keşşâf (Keşşâf Mukaddimesinden Doya Doya Emmek İsteyenlere Bir Yudum Tad) adlı şerhi telif etmiştir.² Feyruzâbâdî'nin bu üç risalesi hakkında farklı kaynaklarda eksik bilgilerin verilmesinin sebebi de esasen budur.

Muhakkik ilk yazmayı Teymûriyye Kütüphanesi'nde (bugünkü adıyla Dâru'l-Kütübi'l-Mısrıyye) bulmuş; ancak bu nüshada pek çok hazifler, tashifler ve tahrifler olduğunu görmüştür. Bu sebeple ondan tahkik yapma imkânı olmamıştır. Daha sonra yaptığı araştırmalarda yazmanın Türkiye kütüphanelerinde muhtelif nüshalarının bulunduğunu tespit eden araştırmacı,³ devlet başkanlığına bağlı Millî Arşivler Müdürlüğü'nün yardımıyla uzun uğraşlarının ardından Türkiye'de bulunan yazmaların bir kısmına ulaşır. Yemen'in Tiryem (Hadramevt) şehrindeki

→

alan "الحمد لله الذي أنزل القرآن" şeklindeki ifade ise musannifin kendisinden değil, kitabı yazıp çoğaltan müstensihlerden kaynaklanıyordu. Bu iddia daha sonra birçok tarih yazıcısı ve müsteşrik tarafından da kullanılmıştır. Hatta esefle belirtmek gerekir ki bu müsteşriklerden insaf sahibi olduğu düşünülen biri, *Keşşâf* tefsiriyle ilgili bu rivayeti aktüel bir forma sokarak ilim dünyasını yanıltmak istemiştir. Muhtemelen Brockelmann'dan etkilenen Jansen, *Keşşâf* tefsirindeki bu değişikliğin, 1966 yılında Mısır'da yapılan baskısında gerçekleştiğini anlatır. Bunu da bir tür Sünnî muhalefet örneği olarak lanse eder. Jansen aynı yerlerde, Sünnî ilim adamlarının, kasıtlı olarak *Keşşâf* üzerinde oynayarak onun Sünnileştirilmiş formlarını yazdıklarını, bunların birçoğunun da el yazmaları olarak mevcut olduğunu belirttikten sonra, örnek olarak Beydâvî'nin tefsirini zikreder. İlk olarak İbn Hallikân'ın zikrettiği, daha sonra müsteşriklerin heyecanla sarıldıkları, *Keşşâf*'in mukaddimesinde gerçekleştirilen düzeltme iddialarını da kabul etmek mümkün değildir. Doğrusu bu iddialar, eğer bir art niyetten kaynaklanmıyorsa o zaman bir bilgi eksikliğinin söz konusu olduğunu ifade etmek gerekir; çünkü bu konu çok daha önceleri Müslüman düşünürlerin gündemini işgal etmiş, ilim adamları konu hakkında çeşitli fikirler beyan etmişlerdir. Feyruzâbâdî'nin risalesi bu açıdan önemli bir kaynaktır. Risale'de anlatıldığına göre, talebelerden bir tanesi, *Keşşâf* üzerine çalışanlardan birinin ta'lîkinde, 'kitabın aslında "أنزل" yerine "خلق" vardı; ancak ya müellifin kendisi yahut bir başkası, bu şenî durumun neticelerinden çekinerek ifadeyi değiştirdi' kaydının bulunduğunu söyler. Feyruzâbâdî bu sözün doğru olmadığını ifade ederek şöyle der (özetle): "Bu sözü üstadım el-Melik el-Eşref er-Resûlî'ye arz etmiştim de iki sebebe binaen bunu şiddetle reddetmişti: Evvela Zemahşerî "أنزل" ve "نزل" kelimeleri arasındaki farkı bilemeyecek kadar dile uzak değildir [kullanacak olsaydı 'enzele' lafzını kullanmazdı]. İkinci olarak, Zemahşerî Mu'tezilî olduğunu gizleyen biri değildi; aksine bununla iftihar etmekteydi. Kaldı ki aynı cümlelin hemen devamında "أنشأه كتاباً ساطعاً بياناً" demiş, bunu kabîh bir söz olarak değerlendirmemişti. [Feyruzâbâdî devamla der ki:] Selâm (Bağdat) şehrinde, İmam Ebû Hanîfe türbesinde Zemahşerî'nin el yazısıyla bir (*Keşşâf*) nüshası görmüştüm. (Bahse konu edilen bu yerlerde) herhangi bir silinme ya da düzeltme emaresi yoktu."

² 'Nuğbe' (zamme ile okunursa isim olarak) ya da 'Nağbe' (fetha ile okunursa masdar binâ-i merra olarak değerlendirilir) kelimesi kök olarak 'yudumlamak' anlamından gelir. 'Raşşâf' ise 'emmek' manasından gelen mübalağa ism-i fâildir.

³ Muhakkikin hakkında bilgi sahibi olmadığı daha başka yazmalar da bulunmaktadır. Doğrusu muhakkikin, haklarında bilgi sahibi olup elde edemediği yazmalarla haklarında herhangi bir bilgiye sahip olmadığı nüshaların elde edilerek mevcut tahkik ile mukayesesi genç araştırmacıların ilgilenebileceği bir konudur.

Ahkâf Kütüphanesi'nde⁴ bulunan nüshayı temel alarak ulaştığı diğer üç nüshayı tahkike başlar. Şehit Ali Paşa, Laleli ve Kara Çelebizade Hüsameddin nüshalarını da bu nüsha ışığında tahkik eder. Türkiye'de Milli Kütüphane'de bulunan nüshayı tespit ettiğini, ancak elde edemediğini belirtir. Ahkâf nüshasını esas almasının nedenlerinden biri bu nüshada pek az bozukluk olması ve bir de nâsihin adının metinde zikredilmiş olmasıdır. Ali b. Abdulkadir eş-Şa'râvî adındaki bu nâsih hakkında maalesef herhangi bir bilgiye ulaşılmamıştır. Muhakkikin esas aldığı nüsha, her satırında 8 kelimenin bulunduğu 19 satırlı sayfalardan oluşan 53 varaktan müteşekkil bir yazmadır. Buna göre şerhin tamamı takriben 8000 kelimedenden oluşmaktadır. Zemahşeri'nin mukaddimesinin yaklaşık 1000 kelimedenden oluştuğu göz önüne alınır, Feyruzâbâdî'nin bu mukaddimeye hacimli bir şerh yazdığı dahi söylenebilir. Kaldı ki şerhi tahkik eden araştırmacı da yer yer Feyruzâbâdî'nin kullanmış olduğu kelimelere dair izahlar yapmakta, ifadelerine açıklık getirmektedir. Dolayısıyla, esasen bir şerh de muhakkik tarafından yapılmıştır, denebilir.

Nüshada muhakkiki en çok zorlayan hususların başında Feyruzâbâdî'nin kullanmış olduğu garîb kelimelerin geldiği ifade edilmiştir. Her ne kadar Feyruzâbâdî mukaddimeyi şerh ederken büyük ölçüde el-Kâmûsü'l-Muhît adlı eserden istifade etmiş ise de kabul etmek gerekir ki bu sözlükteki pek çok kelimeyi anlamak da kolay değildir. Müellif, şerhi neredeyse bütünüyle dil çerçevesindeki izahlarla sınırlı tutmuş, kalamî, fikhî tartışmalara girmemiştir. Konu bütünlüğü olan cümleleri ayrı pasajlarda ele alan şârih, önce kelimelerin etimolojik izahlarını yapmış, daha sonra cümlelerin edebî sanatlar açısından tahliline girişmiştir.

Feyruzâbâdî'nin şerh yaparken kimi zaman yazılı kaynaklara kimi zaman da kendi hafızasına dayanarak görüşler beyan ettiğini söyleyen muhakkik, şârihin hafızasına dayanarak yazdığı şu satırlara işaret eder: "İbn Düveyd, 'beyt (ev)' kelimesinin 'kabir' anlamına da geldiğini söylemişse de 'beyt' maddesinde buna dair herhangi bir şahit zikrettiğini hatırlamıyorum. Mamafih kelimenin 'kabir' anlamında olduğuna dair şahit mevcuttur. Ölümü esnasında Düveyd b. Zeyd b. Nehd'in söylediği şu şiir böyledir: 'İşte bugün Düveyd'in evi (kabri) inşa edilmektedir. [O kadar uzun yaşadım ki] feleğin mihnet ü ezası olmuş olsaydı eğer, onları da mutlaka ben tecrübe ederdim.'⁵

Çok nadir olsa da Feyruzâbâdî Zemahşeri'nin mezhebî tercihlerine eleştiriler getirir. Örneğin, Zemahşeri'nin "وما هي الا صفات مبتدىء مبتدع وسمات منشئء مخترع" satırlarına, "Bu, onun fasit mezhebine uygun olarak söylediği sözlerdendir. "مبتدأ" zamanda bir başlangıç noktasına sahip olan; "مبتدع" ise kendisinden önce adem olan şeydir." diyerek eleştiri getirir (s.11-112). Yine onun, "لقد رأيت إخواننا في الدين من أفاضل الفئة الناجية العادلة" ifadesine şu şekilde cevap verir: "Mu'tezile'ye 'nâciye' denmesi pekâlâ mümkündür; ancak bu, [onların sandığı gibi 'kurtulanlar' anlamında değil]; hasûd, fâsit ve hodbîn anlamındadır." der ve kelimenin bu anlamıyla ilgili Arap dilinden örnekler verir (s. 176-177). Onun Mutezile'ye yönelttiği eleştiriler, Mutezile'nin önde gelen âlimlerinden Câhiz'in zındıklıkla itham edildiğini

⁴ Feyruzâbâdî'nin tefsir sahasına dair yazma halde bulunan *Fâtîha Tefsiri* de bu kütüphanede bulunmaktadır ve araştırmacıların himmetini beklemektedir.

⁵ اليوم بين لدويد يته - لو كان للدهر بلى ألبينه

söylediği satırlarda olduğu gibi onların önemli simalarına eleştiri yöneltmesi ile de kendini gösterir (s.157).

Feyruzâbâdî'nin şerhte en sık müracaat ettiği eserler Cevherî'nin *es-Sihâh*'i, Sağânî'nin *el-Ubâb ve't-Tekmilâ*'si (Feyruzâbâdî, Sağânî'nin eserlerine özel bir önem vermiştir. Bundan olsa gerek muhakkik bu konuya geniş yer ayırmıştır.), İbn Düreyd'in *Cemheretü'l-Lüga*'sı, İbn Fâris'in *el-Mücmel ve Mu'cemü Mekâyisi'l-Lüga*'sı, Ezherî'nin *Tehzîb*'i, İbn Sîde'nin *el-Muhassas ve el-Muhkem*'idir. Muhakkik şerhte 46 Kuran ayeti, 20 hadis rivayeti, 145 şiir, 15 atasözü tespit etmiştir.

Konuları itibarıyla şerh öncelikle tezat, lâfzî müsterek ve terâdüf gibi lügavî müsterekleri, izdivâc ve ittibâ konusunu, lehçeleri, avam kullanışları ve bunların doğru kullanımlarını içeren lügavî bahislerden oluşur. İkinci sırada, sarfî izahlara; üçüncü olarak nahiv konularına işaret eder. Nahvî tercihlerinde çoğunlukla Basra ekolüne meyletse de nadiren Kufilere de meyleder. Kimi zaman herhangi bir tercihte bulunmaz. Bundan olsa gerek, Feyruzâbâdî'nin dil ihtilaflarındaki tercihleri konusunda Kufî mi yoksa Basrî mi olduğuna dair muhakkik, herhangi bir delile ulaşamadığını ifade etmektedir. Doğrusu bu mesele, dilcilerin ilgisini beklemektedir.